

कोरोना महामारीचे मराठी साहित्यावर झालेले परिणाम

डॉ. संजय जीवनलाल सिंगनजुडे

विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स

नवीन नंदनवन, नागपूर 440009

गोषवारा

जीवन आणि साहित्य यांचा अतुट नाते आहे. साहित्यात समाजजीवनाचे प्रतिबिंब दिसत असतात. त्यामुळे साहित्याला समाजजीवनाचा आरसा संबोधले जाते. साहित्यातून केवळ भूतकाळच प्रतिबिंबीत होते, ही कल्पना कोव्हिड-19 च्या काळात धुसर ठरली. कोरोना काळात वर्तमान स्थितीगतीचे चित्र दिविणाऱ्या कविता, कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. तसेच कोरोनाचे परिणामांची चर्चा करणाऱ्या अनेक पुस्तकां प्रकाशित झाल्या. कोरोना काळात सोल मिडिया आणि ऑनलाईन कार्यक्रमाच्या आयोजनाद्वारे साहित्यिकांनी रसिकांची ज्ञानात्मक, वैचारिक भूक भागविली गेली. कोरोना महामारीचा मराठी साहित्यावर झालेला परिणामाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखातून केलेला आहे.

प्रस्तावना:

कोरोनाचे संकट केवळ एका राज्यावर किंवा एका देशावर आलेले नाही. तर संपूर्ण जग अदृश्य अशा कोरोना विषाणूने आपल्या विळख्यात घेतले. या महामारीत सामान्यापासून असामान्यापर्यंत सर्वांना काहीनाकाही वेदना सहन कराव्या लागलेल्या आहेत. सामान्याचं जगणं मुश्कील झाले. कोरोनाचा सद्यस्थितीत प्रभाव कमी झाला असला तरी जनजीवन पूर्णपणे पूर्वपदावर आले असे म्हणता येत नाही. कोरोनाच्या काळात जनमानसाची जीवन जगण्याची शैलीच बदलून गेली. कोरोनाने जगाला हृदयद्रावक अनुभव दिले. तसेच हा निसर्गाला सुखद ठरणारा कालखंड ठरला असाही एक मतप्रवाह पुढे आला. कोरोना विषाणूची दहशत आजही लोकांच्या मनातून गेलेली नाही. पहिली लाट गेली, तोच पुन्हा एका वर्षाने भारतात मार्च-एप्रिल 2021 च्या दरम्यान पुन्हा दुसऱ्या लाटेने आक्राळविक्राळ रूप धारण करून मृत्यू तांडव दाखवलेच. आता सप्टेंबर-ऑक्टोबर मध्ये तिसऱ्या लाटेची टांगती तलवार जगावर आहेच. ह्या दहशतीतून प्रत्येकजण सावरण्याचा प्रयत्न करतो आहे. कोरोना काळाने जगाला नवनवे अनुभव दिले. संवेदनशील लेखकांना काळानुसार अधिक समाजाभिमुख बनविले. हे कोरोनाकाळात लिहिल्या गेलेल्या साहित्यातून दिसून येते.

मराठी साहित्याची पूर्व परंपरा

आजवर महाराष्ट्रावर अनेक संकटे आली. त्या संकटांशी दोन हात करत जनसमुदायाने पुढची वाट धरली. त्यांच्यावर आलेल्या संकटांना शब्दरूप देऊन आपल्या व्यथा-वेदना काव्यात मांडून दुःख विसरण्याचा प्रयत्न केला गेला. तर यापूर्वी आलेल्या संकटांचे वास्तव चित्रण त्या त्या काळातील मराठी साहित्यातून झालेले आहे. हाच मराठी साहित्य परंपरेचा धागा धरून आजचे साहित्य पुढे येत आहे. तुकारामासारख्या संताला दुष्काळी अनुभवांनी

शब्द दिले. 'आपले मरण पाहिले म्या डोळा' असा अनुभव जगासमोर मांडला. दुष्काळात तुकारामांचा व्यवसायाचे दिवाळे निघाले. त्यांनी आप्तस्वकीयांचा मृत्यू डोळ्यांनी पाहिला. तुकारामांनी महाचिंतनानंतर आपल्या दुःखाला काव्य-अभंगाद्वारे वास्तवरूप दिले. त्यांच्यातील महाकवी दुष्काळातील संकटाने जागा केला. त्यांचे अभंग चार-पाच शतकानंतरही अक्षय ठरली. महाराष्ट्राने अनेक लढाया पचविल्या त्याचेही पडसाद लावण्या-पोवाड्यातून शाहिरांनी मांडल्या. 1857 ला भयंकर दुष्काळ पडला. तेव्हा 'दीनमित्र' या वृत्तपत्रातून एप्रिल 1888 ते जुलै 1888 काळात कृष्णराव भालेकर यांनी 'बळीबा पाटील आणि 1857 चा दुष्काळ' या नावाने कादंबरी लिहिली. यानंतर 1897 मध्ये पडलेल्या दुष्काळाच्या अहवालावरून 'काळतर मोठा कठीण आला' ही कथा हरिभाऊ आपटे यांनी लिहिली. यासर्व लेखनामागे मानवी संवेदना, करुणा दिसून येते.

विषय विवेचन

लेखक ज्या काळात जगतो त्याकाळातील घटना अचूक पकडतो. कालांतराने त्या घटनांना साहित्यात बसवतो. त्यावर आपली प्रतिक्रिया देत असतो. त्यात वास्तवाभिमुख मांडणी करून त्या त्या काळाचा खरा चेहरा जगासमोर मांडतो. कोरोना महामारीच्या काळातही संवेदन शील लेखकांनी आपल्या लेखणीला आराम न देता, वर्तमानस्थितीतील अनुभवांना, घटनांना शब्दबद्ध केले. काहींनी काव्यातून तर काहींनी कादंबरी, कथा, वर्णनात्मक लेखन करून आजचे वास्तव वाचकांसमोर आणले. याच लॉकडाऊनच्या काळात ऑनलाईन प्रणालीचा अधिकाधिक उपयोग झाला. कोरोनाचा कालखंड म्हणजे अनेक हृदयद्रावक, संवेदनशील घटनांचा महापूरच म्हणावा लागेल. कोरोनाच्या दुसऱ्या लाटेत प्राणवायूच्या अभावामुळे कित्येकांचे प्राण गेले. तर औषधींचा साठा करून त्या मोठ्या रक्कमेने विकणारे दलालही दिसले. रुग्णांचा उपचारावर लक्ष न देता आपल्या राजकारणाची पोळी शोकणारे राजकारणीही होतेच. मृतरुग्णांच्या प्रेतांची थप्पी किडेमाकोड्याप्रमाणे स्मृतांना नेऊन जाळणारे मानवी संवेदनाशून्य चित्रही या काळात पाहायला मिळाले. तर माणुसकी जपणारे, रोग्यांची सेवा करणारे, गरजूंना मदतीचा हात देणारे कोरोना योद्धा दूत म्हणून भेटले. ह्या सर्व व्यामिश्र अनुभवांनी हा काळ परिपूर्ण आहे. या सर्वांची मांडणी करतो म्हटले तर एक महाकाव्य लिहून पूर्ण होऊ शकते. ऐवढा घटनांचा पसारा पडलेला आहे. केवळ त्याची मांडणी लेखकाकडून अपेक्षित आहे. आज ना उद्या त्याची मांडणी होईल, असे निश्चितपणे म्हणता येईल.

कोरोना काळात मराठीत, मराठी साहित्यात नव्या शब्दांची भर पडली. ताळेबंदी शब्दाऐवजी लॉकडाऊन हा शब्द

अधिक प्रचलित झाला. तसेच क्वारंटाईन, 'वर्क फ्रॉम होम', 'लर्न फ्रॉम होम', शोसल डिस्टन्सिंग, सो ल मिडिया, वेबिनार, लाइव्ह, कोरोना, कोव्हिड, व्हायरस आदि शब्दांना महत्त्व प्राप्त झाले. लॉकडाऊनच्या काळात नवोदित साहित्यिकांना, कलाकारांना आपली कला घर बसल्या सो ल मिडियाद्वारे दाखवता आली. लोकांपर्यंत पाहोचवता आली. लॉकडाऊनच्या काळात लोक घरी बसले असले तरी ऑनलाईन कार्यक्रमांच्या माध्यमातून जवळ आलीत. अनेक राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय वेबिनारचे आयोजन करण्यात आले. कधी ऐकले नव्हते अशा ऑनलाईन कार्यक्रमांना महत्त्व प्राप्त झाले. लोक फेसबुक, व्हॉट्सअप, इन्स्टाग्राम, युट्युब, ट्विटर, ब्लॉग या माध्यमांचा अधिकाधिक वापर केला गेला. देशविदेशात मोठ्या कवींच्या ऑनलाईन काव्यमैफिलीचे, चर्चासत्रांचे कार्यक्रमांचे आयोजन केले गेले. कोरोना काळ लक्षात घेता ऑनलाईन प्रणालीचा स्वीकार आज अरिहार्य म्हणता येईल. कारण ज्ञानाची भूक भागविण्याचे आणि आपली कला लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे सोशल मिडिया एक महत्त्वाचे साधन ठरले. आता घरी खायला 'आटा' नसला तरी मोबाईलमध्ये 'डाटा' गरजेचा झाला. कारण ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली, वर्क फ्रॉम होमचा जमाना आलेला आहे. कोरोना काळात छपाई यंत्रणा बंद असली तरी वर सांगितल्याप्रमाणे सोशल मिडियाचा आधार कलावंतानी घेतला. वर्तमानपत्रेही ऑनलाईन वाचली जाऊ लागली. कोरोना विरुद्ध लढाईत प्रचार-प्रसाराचे, जनजागृतीचे कार्य सोशल मिडियाद्वारे केले गेले. तर गुजराती कवियत्री पारूल कक्कड यांच्या अवघ्या चौदा ओळींचा कवितेने सोशल मिडियावर खळबळ निर्माण केली. कोरोना काळातील मृत्युंसाठी बेजवाबदार असणाऱ्या प्रशासनाचा वास्तव चेहरा तोंडात मुग न गिळता जबाबदार लेखकाची भूमिका पार पाडली. त्यांच्या कवितेचा देशातील इतर भाषांमध्ये अनुवाद होऊन ती कविता व्हायरल झाली. एका दिवसात पारूल कक्कड प्रसिद्ध झाली. त्यांच्यावर अनेकांनी टीका केली तर अनेक लोक त्यांच्या समर्थनास उभे ठाकले. त्या कवितेच्या हिंदी ओळी 'एक साथ सब मुर्दे बोले 'सब कुछ चंगा-चंगा साहेब' तुम्हारे रामराज में शव-वाहिनी गंगा' अशा आहेत. पूर्ण कविता वाचताना अंगावर काटा येतो. त्यांची कविता हृदयद्रावक आणि टोकदारही आहे. मराठीतही या कवितेचा अनुवाद झालेला आहे. मराठी अभिनेता संकर्षण कऱ्हाडे आणि अदिती येवाळे यांनी कोरोना व्हायरस आणि लॉकडाऊनच्या पार्श्वभूमीवर कविता रचल्या आणि त्या सोशल मिडियातून वाचकांपर्यंत पोहचल्या. त्या कविता वाचकांच्या पसंतीत उतरल्या. आतापर्यंत सोशल मिडियाची कोरोनाकाळातील भूमिका पाहिली. आता कोरोना काळात लिहिलेल्या काही साहित्यकृतींवर नजर टाकूया. गौरी कानेटकर यांचे 'जग थांबतं तेव्हा... लॉकडाऊन काळातल्या नोंदी' या शीर्षकाचे एक पुस्तक प्रकाशित झाले. यात लेखिकेने लिहिलेल्या मनोगतात म्हटल्याप्रमाणे हे पुस्तक म्हणजे लॉकडाऊनच्या चार महिन्यातल्या नोंदी आहेत. या पुस्तकाचे स्वरूप सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत केलेल्या कामांचा,

विचारांचा आढावा त्यात नसून लॉकडाऊनच्या कठीण परिस्थितीत घडणाऱ्या असस्य घडामोडींचा उहापोह त्यात आहे. गौरी कानेटकर ह्या माध्यमक्षेत्राशी संबंधित असल्यामुळे त्यांच्या विचारशील बुद्धीला पडणारे प्रश्न त्यात आलेले आहेत. लेखिकेच्या मते ह्या वैयक्तिक नोंदी असल्यातरी त्यात त्यांच्या वैयक्तिक नोंदी फार कमी असून व्यापक समाजाचे प्रश्न, त्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांची मांडणी यात प्रामुख्याने येते. भविष्यात कोरोना काळातील आढावा घेण्याकरिता ही पुस्तक उपयुक्त ठरणारी आहे. कोरोना काळातील नोंदीचा दस्तऐवज असे या पुस्तकाचे वर्णन करता येईल. ह्या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ लक्षवेधक आणि बोलके आहे. मुखपृष्ठावर हातपाय दुमडून बसलेली एक मानावाकृती आहे. मुग्यांची एक रांग तिच्या थेट मेंदूतून बाहेर पडत आहे. चार भिंतीत कोंडून राहण्याची सवय नसल्यामुळे मानसिक, शारीरिक ताण त्या चित्रातून अधोरेखित होतो.

कोरोना काळात कादंबरी सारखा मोठा अवकाश व्यापणारा साहित्यप्रकारही हाताळला गेला. 'लॉकडाऊन' या एकाच शीर्षकाच्या दोन कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. या कादंबऱ्यातून कोरोना काळातील भयावह परिस्थितीचे दर्शन घडते. 'लॉकडाऊन' ह्या शीर्षकाची एक कादंबरी बार्शी परिसरातल्या ज्ञानेश्वर जाधवर या तरुणानी लिहिली. यात पुण्यात राहणाऱ्या एका इंजिनिअर तरुणाची कहाणी आहे. लॉकडाऊन घोषित झाल्यावर आपल्या बायको-मुलांसह नायक गावी जायला निघतो. मार्गात त्याच्या गाडीचे चाक पंक्चर होते. ते दुरुस्त करून तो पुढची वाट धरतो. आता आपण आपल्या गावी पोहचू या आनंदात असताना गावाच्या हद्दीत पोहोचण्याच्या काही किलोमीटर अगोदर त्या सर्वांची चौकशी केली जाते. चौकशीअंती त्या सर्वांना क्वारंटाईन केले जाते. या कादंबरीत लॉकडाऊनच्या पन्नास दिवसांच्या काळाची कहाणी येते. कादंबरीचा अंत नायकाच्या पत्नीच्या करुण मृत्यूने होतो. या कादंबरीत मानवी मनातील तगमगीचे, अस्वस्थ मानसिकतेचे वास्तव चित्रण येते.

डॉ. श्रीकांत पाटील यांनीही 'लॉकडाऊन' ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली. यात लॉकडाऊन काळातील काही घटनांचे उत्कट चित्रण या कादंबरीतून येते. या कादंबरीचा केंद्रबिंदू शेतकरी आहे. नायक परसू शेतकरी असून कोरोना काळात सर्वांच्या पोटाची काळजी करणारा शेतकरी हा खरा कोरोना योद्धा आहे. असे एक सूत्र ह्या कादंबरीतून समोर येते. कोरोना काळातील अनेक घटना कादंबरीतून येतात. गावकऱ्यांचे कोरोना विषाणू पासून बचाव करण्याची जबाबदारी नायक परसू, त्यांची पत्नी रखमा आणि त्याचे चार मित्र घेतात. स्मिता देशपांडे यांची 'अॅण्टिडोट' ही कादंबरी 'कोरोना, चीन आणि आणखी बरंच काही...' या उपशीर्षकातील बऱ्याच घटना या कादंबरीत येते. एखाद्या विषाचा किंवा वायरसचा प्रभाव रोखणारं द्रव्य म्हणजे अॅण्टिडोट होय. जगात सर्वोच्च महासत्ता बनण्याची चीनची महत्त्वाकांक्षा, वुहानमधून सुरू झालेली कोव्हिडची साथ, बदलतं चाललेले अर्थकारण, औषधशास्त्र, वुहानमध्ये तयार होणारा वायरस ह्यासंबंधीची चिंतन कादंबरीतून येते.

नागपूरचे अंकुश शिंगाडे यांची 'कोरोना' ही कादंबरी ई साहित्य प्रतिष्ठान प्रकाशनाद्वारे मे 2021 मध्ये प्रकाशित झाली. या कादंबरीतील कथासूत्र लेखकाच्या मनोगतातून समजते. ही कादंबरी कोरोनाच्या प्रसंगावर आधारित आहे. यात आकाश आणि अभिलाष अशी दोन मुलं आहेत. या मुलांचे कोरोनाकाल काय काय हाल केले. ते साकारणारे प्रसंग मी उभे केलेले आहे. या कादंबरीत जरी आकाश आणि अभिलाष हे दोन व्यक्तिचित्रण उभे केले असले तरी यात कोरोनाकाल राज्यात तसेच देशात काय काय समस्या उत्पन्न केल्या? कोरोनाकाल कोणकोणत्या गोष्टींवर परिणाम झाला हे साकारणारी ही कादंबरी आहे.

नीरजा, गणेश मतकरी, परेश जयश्री मनोहर, प्रवीण धोपट, प्रणव सखदेव, श्रीकांत बोजेवार, मनस्विनी लता रवींद्र, हृषीकेश पाळंदे या आठ कथांचा समावेश असणारा 'लव्ह इन द टाइम ऑफ कोरोना' या नावाने अनुजा जगताप यांनी कथासंग्रह संपादित केला. कोरोनावरचा हा मराठीतील पहिला कथासंग्रह आहे. संपूर्ण जगात कोरोनाचे थैमान सुरू असताना 'कोरोना आणि प्रेम' ह्या थीमवर आधारित कथा लिहिण्यात आल्या. मराठीत हा आगळावेगळा प्रयोग म्हणता येईल, लेखकांना विषय देऊन लिहिण्याची प्रेरणा देणारा हा प्रयोगही या काळात यशस्वी झाला. मराठीतील सुप्रसिद्ध साहित्यिक रा. र. बोराडे यांची 'माझं गाव माझी माणसं' ही कथा शब्दशिवारच्या दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाली. कोरोनाकाळात बळीराम तात्या आणि प्रयागा काकी शहरातून गावाकडे येतात. तेव्हा शासनाच्या नियमाप्रमाणे त्यांना क्वारंटाईन व्हावे लागते. तेव्हा आपल्या मातीतील लोक आपल्याशी असे का वागतात? असा प्रश्न त्यांना पडतो. ते अस्वस्थ होतात. परंतु संकटाच्या वेळी आपले लोकच धावून येतात. अशा सुखद आशयाची ही कथा आहे. याशिवाय कोरोना काळात बालसाहित्याचीही निर्मिती झाली. 'कोरोना राक्षस' ही प्रभाकर शेवळे यांची बालसाहित्याची पुस्तक गोदा प्रकाशनाने प्रकाशित केली. यातून कोरोना महामारीमुळे बालविश्वावर झालेला आघात 'कोरोना राक्षस' या बालनाट्यातून चित्रित झालेला आहे. महायुद्धाप्रमाणेच कोरोना महामारीनेही कोवळी मनं कोमेजलेली आहेत. या बालनाट्यातून मुलांना नवे चैतन्य, नवे बळ आणि जगण्याची चैतन्यशाली जाणीव येईल असा आशावाद व्यक्त केला आहे. डॉ. मृदूला बेळे यांचं 'कोरोनाच्या कृष्णछायेत' हे पुस्तक कोरोना काळातील वेगळ्या विषयाला स्पर्श करते. सुसूत्र मांडणीमुळे ही पुस्तक वाचणीय ठरते. मानवी संघर्षाची कहाणी लेखिका यात मांडते. सर्वांकडे दानादान परीस्थिती झाली, अर्थव्यवस्था डबघाईला आली. तरी अशा कठीण परिस्थितीत माणसं जगण्यासाठी धडपडत राहिली. हा एक भाग यातून येतो. तर लॉकडाऊनचे काही चांगले परिणामही झाले. ते म्हणजे पर्यावरण स्वच्छ झाले. नद्या निर्मळ होऊन वाहू लागल्या. प्रदूषणात घट झाली. आकाश निरभ्र झाले. कोरोनाची साथ म्हणजे निसर्गाचा उद्रेक आहे. हे लेखिकेचे ठाम मत आहे. जग कोरोनाच्या कृष्णछायेत असला हा उद्रेक कुठे तरी थांबेल पुन्हा परिस्थिती पूर्वपदावर येईल. असा आशावाद या पुस्तकातून व्यक्त होतो.

निष्कर्ष :

वर उल्लेखलेल्या ग्रंथांशिवाय अनेक ग्रंथ या कोरोना काळात प्रकाशित झाले. त्या सर्वांची यादी देणे येथे अशक्य आहे. तरी प्रस्तूत लेखाच्या अनुषंगाने वरील विवेचनावरून काही निष्कर्ष काढता येतात. कोरोना महामारीच्या काळाने मानसाला संकटाशी झगडणं शिकवलां, संकटात जगणे शिकविलां, शिस्तीचे धडे दिले. कोरोना काळाने जगाचा व्यवहार ठप्प केला. उपासमार, रोजगार, आर्थिक व्यवहार, औषधोपचार, मृत्यू अशा अनेक संकटाना संपूर्ण जगाला सामोरे जावे लागले. याच काळात मराठीत लॉकडाऊन, लाईव्ह, क्वारंटाईन यासारखे नवे शब्द रूढ झाले. ऑनलाईन कार्यक्रम, सोशल मिडिया यांचा ज्ञानात्मक आणि मनोरंजनाची भूक भागविण्याकरिता अधिकाधिक वापर झाला. नवनवे लेखक या काळात उदयास आले. कोरोनाकाले जग थांबले तरी साहित्य क्षेत्रासहित, वैद्यकीय, वृत्तपत्र अशा विविध क्षेत्रातील सुज्ञ, सजग लेखक लिहिते झाले. कोरोना काळात मराठी साहित्यात कथा, कादंबरी, कविता, बालसाहित्य आणि इतर साहित्यातही भर पडली. मराठीत चौफेर असे लेखन झाले असे म्हणता येते. साहित्यिकांनी कोरोना महामारीच्या काळात घडलेल्या महाभयंकर घडामोडी, रुग्णांचे प्रश्न, उपासमार, मृत्यूतांडव, रोजगार, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, वैद्यकीय क्षेत्रातील असंख्य प्रश्न, समस्यांना आपल्या लेखनातून छेद दिला. कोरोनाचे संकट चिरकाल टिकणार नाही, असा आशावाद मराठी साहित्यातून मांडण्यात आला. आणखी बरेच विषय सुटलेल्या विषयावर येणाऱ्या काळात लिहिले जाईल अशी आशा करणे फोल ठरणार नाही.

संदर्भ साहित्य :

1. कोरोनाकाळाचं प्रतिबिंब मराठी साहित्यात कसं उमटलंय? Kolaj | DailyHunt
<https://m.dailyhunt.in/news/india/marathi/kolaj-epaper>
[kolajnew/koronakalach+pratibimb+marathi+sahityat+kas+umatalayy-newsid-n250981282](https://kolajnew.koronakalach+pratibimb+marathi+sahityat+kas+umatalayy-newsid-n250981282)
2. कोरोनाकाळात साहित्य व्यवहार
<https://maharashtratimes.com/editorial/article/corona-crisis-and-literature-movement/articleshow/76470272.cms>
3. कोनंतरचे जग आणि मराठी ORF
<https://www.orfonline.org/marathi/world-after-corna-and-indian-local-language-like-marathi-65504/>
4. मांडवकर सौ. वीरा, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जिल्हा यवतमाळ. 'कोरोना आणि साहित्य'
<https://www.researchgate.net/publication/349376065>
5. शिंगाडे अंकुश - 'कोरोना' कादंबरी -ई साहित्य प्रतिष्ठान प्रकाशन : 17 मे 2021